

HEKİMBAŞI HAYATİZADE MEHMED EMİN EFENDİ DÖNEMİNDE

Osmanlı Sarayında Uygulanan İlaç Terkipleri

HAZIRLAYAN: RAMAZAN TUĞ

HEKİMBAŞI HAYATİZADE MEHMED EMİN EFENDİ DÖNEMİNDE

Osmanlı Sarayında Uygulanan İlaç Terkipleri

**Hekimbaşı Hayatizade Mehmed Emin Efendi Döneminde
Osmanlı Sarayında Uygulanan İlaç Terkipleri**

Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi: 55

ISBN: 978-625-8352-76-4

DOI: 10.53478/TUBA.978-625-8352-76-4

Ankara, 2023

Hazırlayan

Ramazan Tuğ (Msc.)

Editör

Hatice Nil Sarı (Prof. Dr.)

Tasarım

Murat Acar

TÜBA Başkanı

Muzaffer Şeker (Prof. Dr.)

Proje Koordinatörü

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Proje Danışmanı

Turgay Anar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Kurulu

Atilla Bir (Prof. Dr.)

Derya Örs (Prof. Dr.)

Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)

Hüseyin Sarıoğlu (Prof. Dr.)

M. Fatih Andi (Prof. Dr.)

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Proje İdari İşler Sorumlusu

Duygu Erol

Baskı

Ankara Basım

Başak Mah. 1704 Sk. No: 2/9

Mamak / Ankara

Sertifika No: 51028

© Türkiye Bilimler Akademisi 2023

Bu eserin tüm yayın hakları, Türkiye Bilimler Akademisi'ne aittir.

Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz ve çoğaltılamaz.

Eserden kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Kitabın dil, bilim, etik ve hukuk açısından bilimsel sorumluluğu yazara aittir.

Türkiye Bilimler Akademisi'nin sorumluluğu bulunmamaktadır.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Vedat Dalokay Cad. No: 112 Çankaya 06670 Ankara

bilimklasikleri@tuba.gov.tr

0 312 442 29 03

www.tuba.gov.tr

Hayatizade Mehmed Emin Efendi

Hekimbaşı Hayatizade Mehmed Emin Efendi Döneminde Osmanlı Sarayında Uygulanan İlaç Terkipleri /

haz. Ramazan Tuğ, ed. Hatice Nil Sarı.

Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023.

440 s. ; 24 cm. – (Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Dizisi; 55)

ISBN 978-625-8352-76-4

1. Tıp – Tarih. 2. Medicine - History. 3. İlaçlar – Osmanlı Devleti. 4. Drugs - Ottoman Empire.

5. Geleneksel Tıp. 6. Traditional Medicine.

R640 H387 2023

610.9

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
CUMHURBAŞKANLIĞI

Kimyaelerinde

HEKİMBAŞI HAYATİZADE MEHMED EMİN EFENDİ DÖNEMİNDE
**Osmanlı Sarayında Uygulanan
İlaç Terkipleri**

Hazırlayan
Ramazan Tuğ

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

**Drug Prescriptions Administered to Ottoman Courtiers
during Hayatizade Mehmed Emin Efendi's Tenur as Chief Physician**

Turkish-Islamic Scientific and Cultural Heritage Series: 55

ISBN: 978-625-8352-76-4

DOI: 10.53478/TUBA.978-625-8352-76-4

Ankara, 2023

Prepared By

Ramazan Tuğ (Msc.)

Edited By

Hatice Nil Sarı (Prof. Dr.)

Design

Murat Acar

President of TÜBA

Muzaffer Şeker (Prof. Dr.)

Publication Coordinators

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Advisors of Project

Turgay Anar (Prof. Dr.)

Editorial Board of Project

Atilla Bir (Prof. Dr.)

Derya Örs (Prof. Dr.)

Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)

Hüseyin Sarıoğlu (Prof. Dr.)

M. Fatih Andi (Prof. Dr.)

Mustafa Çiçekler (Prof. Dr.)

Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Administrative Affairs Supervisor of Project

Duygu Erol

Printed By

Ankara Basım

Başak Mah. 1704 Sk. No: 2/9

Mamak / Ankara

Certificate No: 51028

© Turkish Academy of Sciences 2023

All publishing rights of this work belong to the Turkish Academy of Sciences.

It may not be printed and reproduced partially or fully without the written consent of the publisher. It can be cited by providing full reference.

The author bears full scientific responsibility for the book in terms of language, academic, ethics and law. Turkish Academy of Sciences has no responsibility whatsoever.

TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Vedat Dalokay Cad. No: 112 Çankaya 06670 Ankara

bilimklasikleri@tuba.gov.tr

0 312 442 29 03

www.tuba.gov.tr

Under the auspices of the
PRESIDENCY OF THE
REPUBLIC OF TÜRKİYE

Drug Prescriptions Administered to Ottoman Courtiers

DURING HAYATIZADE MEHMED EMİN EFENDİ'S
TENUR AS CHIEF PHYSICIAN

Prepared By
Ramazan Tuğ

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Büyük gelecekle, büyük geçmişlerin bilgi ve birikimi üzerine inşa edilir.

Türkiye, ihtişamlı bir medeniyetin ve zengin bir tarihin meydana getirmiş olduğu büyük bir birikimin varisidir. Kökleri bilime, bilgiye, hikmete ve irfana dayanan bu birikim, ülkemizin geleceğinin inşası gayretlerinde de en önemli referansımız olmalıdır. Bu büyük birikimden yararlanmadığımız takdirde, geçmişimizi “müzelik bir emtia”ya dönüştürürüz, sağlıklı bir gelecek inşa edemeyiz.

Zira tarih, sadece geçmişte olup biten değil, aynı zamanda bugüne kalan, yarına da aktarılacak olandır. Milletler tarihte yalnızca geçmişlerini değil, geleceklerini de ararlar. Geçmişiyile barışamayan, tarihini yorumlayamayan, ecdadına yabancılaşan milletler, sağlıklı bir gelecek inşa edemezler.

Çağımıza ve geleceğe yapacağımız etki bakımından, sahip olduğumuz zengin mirası yeniden ve daha güçlü biçimde harekete geçirmemiz gerekiyor. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yürütölen “Türk-İslâm Bilim ve Kültür Mirası Projesi”ni, işte bu amaca yönelik bir çalışma olarak değerlendiriyorum.

Proje kapsamında, sosyal bilimler, İslâmî ilimler, Türkiyat, sağlık ve tabiat bilimleri ve teknik bilimler alanlarında hazırlanan eserlerin, bilim ve kültür hayatımıza kazandırılmasını takdirle karşılıyorum.

Bu vesileyle, eserlerin müelliflerini rahmet ve şükranla yâd ediyor, projenin hayata geçirilmesinde görev alan bilim adamlarımız ile TÜBA mensuplarını kutluyorum.

Recep Tayyip Erdoğan

T.C. Cumhurbaşkanı

Takdim

Eski uygarlıkların ve tarihsel dönemlerin farklı coğrafyalardaki etkileri, akademik incelemeler ve popüler yayınlar aracılığıyla geniş bir okuyucu kitlesine ulaşıyor. Bilim tarihinin keşfedilmemiş hazineleri, son yıllarda dünyanın dört bir yanında yapılan araştırmalarla tozlu raflardan gün ışığına çıkıyor. Bu yükselen ilgi, bilim tarihinin sadece geçmişi anlamada değil aynı zamanda geleceği şekillendirmede de genç nesiller için ilham kaynağı olmasını sağlıyor.

Türkiye, bu küresel ilgi dalgasının odak noktasında kendine ayrıcalıklı bir yer edindi. Medeniyet havzamız tarihsel ve kültürel bağlamda, farklı kültürlerin ve bilimsel geleneklerin kucaklaştığı bir merkez olageldi. Sümerlerden Hititlere, Selçuklulardan Osmanlıya, birçok medeniyet, matematikten tıba, astronomiden felsefeye kadar geniş bir yelpazede bilimsel çalışmalara bu topraklarda imza attı. “Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Projesi” (TİBKM), bu benzersiz mirası koruma, belgeleme ve yayma görevini üstlenmiştir. Projenin, Cumhurbaşkanlığı himayelerinde yürütülüyor olması ve şimdiye kadar 50’den fazla eser yayımlanması bu görevin ne kadar ciddi bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

Proje kapsamında, Türk ve İslam dünyasının bilim tarihinde yer edinen çalışmalarının günümüze aktarılması, bu alanda çalışan-

lara çok boyutlu bir inceleme imkânı sunmaktadır. Bu eserlerle, Türk-İslam bilim tarihi çalışmalarının niteliği, kapsamı ve önemi daha net görülmektedir. Ayrıca, bu alandaki boşlukları doldurmak için araştırmacılara yeni ufuklar açılmaktadır. Geçmişteki bilim insanlarımızın çalışmaları hem günümüz hem de gelecek nesiller için bir rehber, bir pusula niteliğinde olacaktır.

Bilim tarihinin günümüze ve geleceğe taşınması, toplumsal özgüveni beslemekte ve Millî Teknoloji Hamlesi için zihni bir zemin hazırlamaktadır. Türkiye'nin kendi teknolojisini üretme vizyonu, sadece maddi ve teknik yatırımlarla değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir özgüvenle mümkündür. Bu özgüven, ancak tarihî ve kültürel mirasımızın tam olarak kavranmasıyla oluşabilir. İnsanlığın edindiği bilimsel birikimin yalnızca Batı'ya ait olduğu yanlışlamasından kurtulma, bugün gelinen seviyenin insanlığın ortak çaba ve kazanımları sayesinde mümkün olduğu ve Türk ve İslam medeniyetinin zengin katkılarının asla azımsanmaması gerektiği hakikatini hatırlama bu özgüvenin ön şartıdır.

Bu bağlamda, bu eserlerin özellikle gençlerimiz için yol gösterici olmasını umuyoruz. Genç bir bireyin, kendi kültürel ve bilimsel mirasını tanıması, bu mirası keşfetmesi, onun dünya görüşüne, amaçlarına ve özgüvenine şekil verecektir. Geleceğin bilim insanları, mühendisleri, doktorları ve akademisyenleri için proje kapsamında yayımlanan eserler, geçmişin izinde yürüyerek kendi izlerini bırakmaları için bir fırsattır.

TİBKM eserleri, tüm okuyuculara, araştırmacılara ve bilim tarihine ilgi duyan herkese açık bir okuma davetidir. Türk-İslam bilim tarihinin zenginliklerini keşfetmek ve bu keşfi gelecek nesillere aktarmak için atılan bu adımların, Türkiye'nin ve dünyanın bilimsel ilerlemesine katkı sağlamasını içtenlikle temenni ediyorum. Projede ve eserlerin yayımlanmasında emeği geçen bilim insanlarımıza ve TÜBA çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Mehmet Fatih Kacır

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanı

Sunuş

Ülkelerin bilimsel ilerlemesi ve yenilikçilik performansı, topyekûn kalkınma ile uluslararası rekabette üstünlük sağlama bakımından stratejik öneme sahiptir. Toplumların geleceğinin güvenle inşası ve refahın toplumun tüm katmanlarına yayılması bilimin, bilimsel düşünce ve yaklaşımların önemsenmesi ve yaygınlaştırılması, gençlerin bilim ve araştırma alanına yönlendirilmesi, bilimsel çalışma ve başarıların teşvik edilmesi ile mümkündür. Bu konular, dünyadaki bilim akademilerinde olduğu gibi milli akademimiz Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) amaç ve görevleri arasında yer almaktadır. Belirlenen hedeflere ulaşmak için sahip olduğumuz medeniyet birikimini iyi anlamak zorundayız.

Millet olarak, önemli bir bölümü gün ışığına çıkarılmayı ve değerlendirilmeyi bekleyen zengin bir bilim ve kültür mirasına sahip bulunuyoruz. Bu mirasın daha görünür ve yararlanılır kılınması, bugünkü ve gelecekteki bilimsel performansımız ve ulusal hedeflerimize ulaşmamız açısından büyük önem taşımaktadır. Tarihsel birikim ve mirasın ortaya çıkarılması ve değerlendirilmesi, diğer yararları yanında, bilimsel ilerleme ve yenilikçi çalışmalar için gerekli cesaret, özgüven ve motivasyona yapacağı katkı bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Ülkelerin ekonomik gelişmişlik ve kalkınma yarışında son iki yüzyıldır devam eden görece konumumuz ile geleceğe yönelik yüksek amaçlarımız dikkate alındığında, bireysel ve toplumsal düzeyde sağlıklı bir benlik/kimlik ve özgüven inşası ile güçlü bir ekosistem ve kültürün oluşturulmasına gerek olduğu ve bu konuda her Türk kurumunun katkı ve destek sağlamasının ulusal bir görev olduğu açıktır.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, ülkemizin milli bilimler akademisi olma sorumluluğu ile Kalkınma Bakanlığı'nın mali desteğiyle 2014 yılında başlatılmıştır. Proje kapsamında Türk-İslâm medeniyeti havzasında, fen, mühendislik, Türkiyat, sosyal bilimler, dinî ilimler gibi alanlarda eski-farklı Türk lehçeleri ile diğer dillerde üretilmiş, uzman bilim insanlarımızca seçilen 100 eserin, imkân ve ihtiyaca göre transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi yapılarak yayımlanması yoluyla bilim ve kültür âleminin ve gelecek kuşakların istifadesine sunulması hedefi doğrultusunda yayınlarımız devam etmektedir.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projemiz, çok sayıda paydaşın doğrudan ve dolaylı katkı ve desteklerinin eseridir. Projemizin başlangıçtan beri Sayın Cumhurbaşkanımızca desteklenmesi ve 2018 yılı başından itibaren resmen Cumhurbaşkanlığı himayelerine alınmış olması, Akademimiz açısından büyük bir onur ve teşvik kaynağı olmuştur. Bilime ve projemize verdikleri çok değerli destek ve yüksek himayeleri için Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a kalbî şükranlarımızı arz ediyorum.

Bugüne kıyasla oldukça kısıtlı koşullarda bilimsel mirasımızı oluşturan eserleri kaleme alan bilim ve kültür tarihimizin kahramanlarını rahmet ve şükranla yad ediyorum. Bu eserlerin çoğaltılması, saklanması ve bugüne ulaşmasında rol alan isimsiz kahramanları da saygıyla anıyorum.

Eserlerin transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi ve tahlilini yaparak günümüzün ve geleceğin okuyucu ve araştırmacılarına ulaşmasını sağlayan bilim insanlarımıza müteşekkirimiz. Yayına hazırlık ve basım sürecinde rol alan Akademi üyelerimiz, bilim insanlarımız ve çalışanlarımız ile projeye katkı sağlayan tüm paydaşlarımıza da teşekkür ediyorum. Ayrıca, Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi'nin hayata geçirilmesinde katkılarından ötürü Prof. Dr. Ahmet Cevat Acar'a minnettarız.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi kapsamında yayımlanan eserlerin milletimizin bilimsel ilerlemesi ve topyekûn kalkınması ile medeniyet ihyası/inşası süreci bakımından yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Muzaffer Şeker

TÜBA Başkanı

Msc. Ramazan Tuğ

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

ramazan.tug[at]devletarsivleri.gov.tr

ORCID: 0009-0003-1897-9288

Ramazan Tuğ 1987'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'ndan mezun oldu. 1988'de Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda çalışmaya başladı 1999'da İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda yüksek lisans yaptı. Çoğu Tıp Tarihi alanında olmak üzere yayınlanmış tebliğ, makale ve kitap çalışmaları bulunmaktadır. 2013-2014 Filistin/Kudüs'te Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'nın görevlendirmesiyle Osmanlı Türkçesi kursları düzenledi. 2014-2016'da Filistin/Kudüs'te, 2018-2019'da Lübnan/Beyrut'ta koordinatör yardımcısı olarak görev yaptı. Halen İstanbul'da Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde Tanıtım Hizmetleri Şube Müdürlüğü'nde Araştırmacı olarak çalışan Ramazan Tuğ Osmanlı arşiv belgeleri ve yazma eserlerde kullanılan yazı türlerini okur, Arapça, Farsça, Osmanlıca ve orta derecede İngilizce bilir.

Msc. Ramazan Tuğ

Presidency of the Republic of Türkiye Presidency State Archives

ramazan.tug[at]devletarsivleri.gov.tr

ORCID: 0009-0003-1897-9288

Ramazan Tuğ graduated from Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Arabic Language and Literature in 1987. In 1988, he started working at the Ottoman Archives Department of the Prime Ministry General Directorate of State Archives. In 1999, he completed his master's degree at IU Cerrahpaşa Faculty of Medicine, Department of Medical History and Ethics. He has published various papers, articles and books, most of which are in the field of History of Medicine. 2013-2014 He organized Ottoman Turkish courses in Palestine/Jerusalem with the assignment of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA). He served as deputy coordinator in Palestine/Jerusalem in 2014-2016 and in Lebanon/Beirut in 2018-2019. Ramazan Tuğ, who currently works as a Researcher at the Promotional Services Branch Directorate of the Ottoman Archives Complex of the Presidential State Archives in Istanbul, reads the writing types used in Ottoman archive documents and manuscripts, and is knowledgeable in Arabic, Persian, Ottoman Turkish, and has a moderate level of proficiency in English.

.....

Okuyucuya eserde yer alan drog ve terkiplerin
18. yzyılda dnemin sağlık anlayışı ve yntemleriyle
hazırlanıp uygulandığını, gnümüz gelişmiş teşhis ve tedavi
uygulamalarında yeri olmadığını ve
bir hekime danışmadan eser iğeriğinden tedavi amağlı
yararlanmamaları gerektiğini hatırlatmak isteriz.

.....

İçindekiler

Takdimler ve Sunuş

Özet	19
Önsöz	25
Kısaltmalar	33
Eser Hakkında	35
Eserin Muhtevası	37
Drog Ticaretine Işık Tutan Bilgiler	40
İlaçların Yapımı ve Uygulanışıyla İlgili Ayrıntılı Bilgiler ve Uyarılar	42
Terkipleri Kullanma Miktarı ve Şekilleri	43
Eserde İsmi Geçen Kaynak Şahıslar ve Terkipleri	44
Padişah Eşleri Başkadın, Kadınefendi ve İkballer İçin Hazırlanan Bazı İlaç Terkipleri	53
Haremi İdare Eden Kalfalara Çeşitli Rahatsızlıklar İçin Yapılan Bazı İlaç Terkipleri	54
Diğer Saray Görevlileri İçin Hazırlanan İlaç Terkipleri	54

Metindeki Konu Başlıkları	57
Metin	87
Dizin	231
Tıpkıbasım	259

Table of Contents

Preface

Abstract	21
Foreword	29
Abbreviations	33
Introduction	35
Contents	37
Notes on Drug Trade	40
Cautions Regarding Preparation and Administration of Medicines	42
Forms of Pharmaceutical Compositions and Medicinal Dosages	43
Medicinal Prescriptions Named After An Individual	44
Medicinal Prescriptions for Sultans, Princes, Grand Viziers and Sultanas	53
Medicinal Prescriptions for the Sultan's Wives, the Head Woman and the Iqbals	54
Medicinal Prescriptions Prepared for Other Palace Officials	54

Subject Headings of the Text	57
Text	87
Index	231
Facsimile	259

Özet

Elinizdeki eser, Osmanlı Sarayı hekimleri tarafından hastalıktan korunma ve tedavi amacıyla hazırlanarak tecrübe edilen ve eserin baş tarafında ifade edildiğine göre beğenilerek kaydedilen ilaç terkiplerinden oluşmaktadır. Milli Saraylar Kütüphanesi'nin Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu'nda bulunan eserin birinci sayfasında yer alan saray cerrahlarına ait kişisel mühürler ve ikinci sayfasındaki kırmızı mürekkep ile yazılı başlık ibaresi ve muhtevastından anlaşılacağı üzere, söz konusu ilaç terkipleri *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*'nin Sultan I. Mahmud dönemi hekimbaşılığında kaydedilmiştir. Kısa bir süre şeyhülislamlık görevinde de bulunan *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*, IV. Mehmed devri hekimbaşısı olan Yahudi mühtedisi *Mustafa Feyzi Efendi*'nin torunu ve müderris Ahmed Efendi'nin oğludur.

Eser, iki farklı el yazısı ve iki ayrı hat ile kaleme alınmıştır. İlk bölümde konu ve terkip başlıkları büyük çoğunlukla kırmızı mürekkeple, ikinci bölümde ise aynı renk mürekkeple ancak tek satır olarak yazılmıştır. İlk bölüm ağırlıklı olarak nesih, ikinci bölüm talik hattı ile kaleme alınmıştır. Lake cildin çerçeve süsü, ön ve arka kapakta işlenen köşebentler altın yaldızla boyalı bitki motiflerinden oluşuyor. Cildin ortasında Edirnekâri üslupta çalışılmış bir çiçek demeti bulunuyor. Kahverengi deri olan cildin ebadı 18x29; sayfalar 17x28 ebatlarındadır. Kâğıdı filigransız sayfaların satır sayısı düzensiz ve değişkendir.

Muhtevası ve üslubu incelendiğinde eserin bir müellif veya müstensihin kaleminden çıkmadığı ve tek nüsha olduğu düşünülmektedir. Eserde; farklı lehçe ve aksan telaffuzlarına göre yazılan kelimelere, aynı kelimenin farklı şekillerde ve sıklıkla yanlış imla ile yazılışlarına da rastlanmaktadır.

Eser, Osmanlı sarayı şifahane ve eczanelerinde farklı zamanlarda hekimbaşların gözetiminde padişah, şehzadeler, hanım sultanlar, kadın efendiler, harem ve diğer saray mensuplarıyla sadrazam, şeyhülislam ve darüssade ağaları gibi önemli devlet adamları ve halk için hazırlanan ilaç terkiplerinin (reçetelerin) kaydedildiği el yazması bir defterdir.

Eserde muhteva bakımından klasik bir tıp yazmasında olduğu gibi sistematik bir konu tasnifi ve işleyişinden bahsedilemezse de muayyen hastalıklara yönelik ilaç terkipleri bir araya getirilmiştir. Mesela, ağrı, ateş, ishal, kanama, öksürük, nefes darlığı, soğuk algınlığı, sıtma, frengi, hemoroit, mide hastalıkları, diş ve diş eti rahatsızlıkları, yaralar ve şişlikler gibi çeşitli semptom ve hastalıklara yönelik reçeteler yer alıyor. Ayrıca, Akrabadin hüviyetinde olan bu esere kayıtlı ilaçlar; şerbetler, solüsyonlar, süspansiyonlar, dekoksionlar, damıtıklar, uçucu yağlar, tıbbi likörler, lavmanlar, haplar, dilaltı tabletleri, farmasötik tozlar, gargaralar, merhemler, iksirler, lapalar, yakılar, macunlar ve tütsüler gibi başlıklar altında dönemin terminolojisi kullanılarak ilaç formlarına göre sınıflandırılmıştır.

Bu çalışmada eser, döneminin Türkçe üslubu muhafaza edilerek, daha kolay okunabilmesi için basit transkripsiyon usulü ile günümüz Latin alfabesine çevrilmiştir. Türkçeye mal olmuş ve yaygın olarak kullanılan drog isimlerinde ve diğer sözcüklerde transkripsiyon işareti kullanılması tercih edilmemiştir. İlaç terkipleri tabloya dönüştürülmüştür. Eserin muhtevası hakkında geniş bir tanıtma metni ile metin başlıkları ve dizin hazırlanarak okuyucunun azami istifadesi amaçlanmıştır.

Abstract

The work you have in your hand consists of approved drug prescriptions that were prepared and experienced by Ottoman Palace physicians as stated at the beginning of the studied manuscript, which is kept in the Caliph Abdülmecid Efendi Collection of the National Palaces Library. As can be understood from the personal seals of the palace surgeons on the first page of the manuscript, the title phrase written in red ink on the second page, and its content, the drug prescriptions in question were recorded during *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*'s position as chief physician during the reign of Sultan Mahmud I. *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*, who also served as sheikhulislam for a short time, was the son of the mudarris Ahmed Efendi, and the grandson of the Jewish convert *MUSTAFA FEYZI EFENDI*, the chief physician during the reign of Sultan Mehmed IV.

The manuscript is written in two different handwritings and two separate calligraphy. In the first part, the subject and composition headings are mostly written in red ink, and in the second part, they are written in a single line with the same color ink. The first part is written mainly in *naskh*, the second part is written in *talik*. The frame ornament of the lacquered binding and the brackets embroidered on the front and back cover consist of plant motifs painted with gold gilding. In the

middle of the volume there is a bouquet of flowers painted in *Edirnekari* style. The size of the binding, which is brown leather, is 18x29 and pages are 17x28 in size. The number of lines on unwatermarked paper is irregular and variable.

When the content and style of the manuscript is studied, it is perceived that the work was not written by an author or copyist and is a single copy. In the work; words written according to different dialects and accent pronunciations, as well as the different spellings of the same word and often with incorrect spellings, are also encountered.

The manuscript is a handwritten notebook in which prophylactic and therapeutic prescriptions were recorded. These prescriptions are those prepared for the sultan, princes, members of the harem and other palaces, leading statesmen such as the grand vizier, sheikh-al-Islam and chief harem eunuch, and the public, under the supervision of chief physicians during various periods in the Ottoman palace hospitals and pharmacies.

Although there is no systematic classification of subjects as in a classical medical manuscript, drug preparations for certain symptoms and diseases, i.e. pain, fever, diarrhea, bleeding, cough, dyspnea, cold, stomach upset, dental disorders, malaria, syphilis, hemorrhoid, wounds and swellings etc. are brought together. Moreover, medicines registered in this work, which resembles an acrabadin, were classified according to drug forms using the terminology of the period, such as various sherbets, solutions, suspensions, decoctions, distillates, essential oils, medicinal liquors, enemas, pills, sublingual tablets, pharmaceutical *powders*, gargles, ointments, potions, poultices, plasters, pastes and incenses.

In this study, the work was transcribed into today's Latin alphabet with a simple method for easier reading, preserving the Turkish pronunciations of its period. It was not preferred to

use transcription signs in drug names and other words that were widely used in Turkish. Pharmaceutical compositions have been converted into tables. An introductory text about the content of the work, list of subject headings and an index have been prepared, aiming for the maximum benefit of the reader.

Önsöz

Kütüphanelerimizde tıp ve eczacılık bilimine dair yazma eserlerden oluşan, deyim yerindeyse keşfedilmeyi bekleyen büyük bir hazine mevcuttur. Ancak, asırların birikimi olan bu hazineden istifade etmek, bugün kullandığımız dil ve yazı nedeniyle, sadece alanla ilgilenen bir avuç bilim insanı ve araştırmacının özel gayreti ve merakıyla mümkün olabilmektedir. Son yıllarda yazmaların gerek transkripsiyon, gerek çeviri ve gerekse sadeleştirilmek suretiyle yayınlanması bu gayret ve çabanın bir semeresidir.

Öte yandan, sahip olduğumuz zengin yazılı kültürel mirasın dijitalleştirilmesi ve internet üzerinden erişime açılması hususunda alınan büyük mesafeler, yazmalara ulaşımı oldukça kolaylaştırmıştır. Tıp tarihi ve bilim dünyasına takdim etme sadedinde olduğumuz elinizdeki bu yazma da erişime açık kütüphanelerimizden ilmî tecessüsle ve muhtevasının daha detaylı ve dikkatli bir şekilde incelenmesi sonucunda tespit edilmiştir.

İnsan sağlığına ve hayat kalitesinin yükseltilmesine hizmet eden, insanlık tarihi ile yaşıt tıp ve eczacılık biliminin gelişmesi ve günümüz modern seviyesine ulaşmasında “geleneksel ve tamamlayıcı tıp” olarak tarif edilen hekimlik sanatının ve ondan tevarüs ettiğimiz binlerce yıllık tecrübe birikiminin katkısı olduğu şüphesizdir.

“*Hekimbaşı Hayatizâde Mehmet Emin Efendi Döneminde Osmanlı Sarayı’nda Uygulanan İlaç Terkipleri*” adıyla bilim dünyasının istifadesine sunduğumuz ve benzeri az bulunan bu eser, bahse konu tarihi miras ve tecrübe birikiminin somut bir örneğidir. Eser incelendiğinde de görüleceği gibi bir telif değil, tıp ve eczacılık alanında o güne kadar elde edilen teorik bilgilerin hekimbaşılarının gözetiminde Osmanlı Sarayında uygulanmış müfret ve mürekkep ilaç formüllerinden oluşmaktadır.

Eserde yer alan terkipler ve tedavi usullerinin dönemi ve gözetiminde hazırlanıp uygulandığı ifade edilen Hekimbaşı Mehmet Emin Efendi, Osmanlı tıbbı ve özellikle Osmanlı sarayında hatırı sayılır bir yere sahip olan Yahudi mühtedisi Hayatizâde hekimler ailesine mensup, Hayatizâde hafidi olarak tanınan, hekimbaşı iken şeyhülislam olan ilk kişi ve önemli bir hekimdir. Mehmet Emin Efendi dışında kitapta ismi geçen ve atflar yapılarak kendisinden istifade edilen ünlü birçok kaynak kişi, hekimbaşı, tabip, eczacı, cerrah ve kaynak göz önünde bulundurulduğunda eserin kıymeti daha iyi anlaşılacaktır.

Kitapta müfret ve mürekkep eczalardan oluşan, tedavi edici ve koruyucu olarak tarifi verilen ve Osmanlı sarayı şifahane ve eczanelerinde uygulanan macun, şerbet, su, tenkiye, hap, kurs, toz, gargara, merhem, yağ, ruh, iksir, lapa, yakı, tütsü gibi yüzlerce ilaç terkipleri; tıp tarihi araştırmacıları, ilaç deneyi yapanlar, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulayıcıları ile klinik araştırmalar yapanlar için önemli bir kaynak eser niteliğindedir.

Eser, döneminin Türkçe üslubu muhafaza edilerek daha kolay okunabilmesi için basit transkripsiyon usulü ile günümüz Latin alfabesine çevrilmiş, Türkçeye mal olmuş ve yaygın olarak kullanılan drog isimlerinde ve diğer sözcüklerde transkripsiyon işareti kullanılması tercih edilmemiş, terkipler tabloya dönüştürülmüş, muhtevası hakkında geniş bir tanıtma metni, metin başlıkları ve dizin hazırlanarak okuyucunun azami istifadesi amaçlanmıştır.

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bu sahadaki eserlerin araştırma, inceleme ve basımına destek olmak suretiyle sağlık alanında sahip olduğumuz bu tarihi miras ve tıbbi tecrübe birikiminin günümüz tıp tarihi ve sağlık bilimleri camiasının istifadesine hazır hâle getirilmesi çalışmalarını yayınlamakla kuşkusuz bu alana büyük bir hizmette bulunmuştur.

Evlerimize mahkûm olduğumuz pandemi döneminde, içindeler ve dizinin hazırlanması, Osmanlıca metin ile Latinceye çevrilmiş metnin karşılaştırılmasına yardımcı olan kızım Bilgisayar Mühendisi Serra Tuğ'a, kitabın yayına hazırlanması aşamalarındaki titiz çalışmalarından dolayı TÜBA yetkililerine, raporlarıyla katkıda bulunan hakemlere, tıp tarihi ile tanışmama vesile olan ve bu çalışmada bana yol gösteren değerli hocam redaktör/editör Prof. Dr. Nil Sarı'ya teşekkür ederim.

Ramazan Tuğ

Kasım 2023 Bakırköy

Foreword

There is a great treasure in our libraries, consisting of manuscripts on medicine and pharmacy, just waiting to be discovered. However, benefiting from this treasure, which has been accumulated over centuries, is only possible with the special effort and curiosity of a handful of scientists and researchers interested in the field, due to the language and writing we use today. The publication of the manuscripts in recent years, both by transcription, translation and simplification, is achieved with the enthusiastic efforts of a small number of people.

On the other hand, great progress has been made in digitizing our rich written cultural heritage and making it accessible over the internet, making access to manuscripts much easier. This manuscript, introduced to those interested in history of medicine and science, was uncovered through attentive research in our accessible libraries as an outcome of a detailed and careful study of its content.

There is no doubt that the ancient art of medicine, described as “traditional and complementary medicine”, and the thousands of years of experience we have inherited from it, have contributed to the development of medical and pharmaceutical sciences, which are as old as human history, serving human

health and improving the quality of life, and reaching today's modern level.

This rare work, which we introduce to the scientific world under the name “Drug Prescriptions Administered to Ottoman Courtiers During *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*'s Tenur as Chief Physician”, is a concrete example of the historical heritage and experience in question. As can be seen when the work is read and viewed, it is not a copyright, but consists of drug prescriptions prepared as medicine in the Ottoman Palace and administered to courtiers under the supervision of the chief physician.

Chief physician *Mehmet Emin Efendi* states that the drug compositions and treatment methods included in the manuscript were prepared and applied during his period and under his supervision. *Mehmet Emin Efendi* was a member of the *Hayatizâde* family of physicians. *Hayatizâde* was a Jewish convert who was well known in the medical community and an esteemed physician in the Ottoman court. Known as grandson of *Hayatizâde*, *Mehmet Emin Efendi* was the first person to become a sheikh ul-islam while being a chief physician. The value of the work will be better understood when the names of famous reference figures, chief physicians, physicians, pharmacists, surgeons and sources mentioned in the book, other than *Mehmet Emin Efendi*, are taken into consideration.

In the book, hundreds of drug prescriptions cited under drug forms such as; pastes, sherbets, medicinal liquors, tinctures, pills, pharmaceutical powders, gargles, ointments, essential oils, spirits, potions, poultice, plasters, incenses etc., which are described as preventive or therapeutic medicine, used to treat Ottoman palace courtiers in palace hospitals and pharmacies, are composed of simple and compound drugs. This book will be a concise reference work for medical historians, pharmaceutical scientists, practitioners of traditional and complementary medicine and those conducting clinical research.

The manuscript was translated into today's Latin alphabet with a simple transcription method in order to be read more easily while preserving the Turkish style of its period. It was not preferred to use transcription signs in drug names and other words that were widely used in Turkish; the compositions were converted into a table, and an extensive introductory text about its content was provided. Text titles are given and an index has been prepared for the maximum benefit of the reader.

Turkish Academy of Sciences (TÜBA) undoubtedly makes a major contribution by supporting researches, reviews and publications of manuscripts displaying the historical heritage and accumulated experience in Ottoman medical practice, making it ready for the benefit of medical historians and health scientists.

I would like to thank my daughter, Computer Engineer Serra Tuğ, who helped prepare the contents and the index and compare the Ottoman text with the text translated into Latin, during the pandemic period when we were closed in our homes; the TÜBA officials for their meticulous work in the preparation of the book for publication; the reviewers who contributed with their reports; and my dear teacher, redactor/ editor Prof. Nil Sarı, who introduced me with medical history and who guided me in this study.

Ramazan Tuğ

November 2023, Bakırköy

Kısaltmalar

a	A yüzü
b	B yüzü
AE.SABH.I	Ali Emiri Sultan Abdülhamid I
AE.SMHD.I	Ali Emiri Sultan Mahmud I
AE.SSLM.III	Ali Emiri Sultan Selim 3
bkz.	Bakınız
ayr. bkz.	Ayrıca bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
s.	Sayfa/Sayfalar
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müze Arşivi evrakı
(?)	Okunuşundan emin olunamayan sözcük

Eser Hakkında

Elinizdeki eserin birinci sayfasında bulunan saray cerrahlarına ait kişisel mühürler¹, ikinci sayfasında kırmızı mürekkep ile yazılan başlık ibaresi² ve muhtevastan anlaşılacağı üzere IV. Mehmed devri hekimbaşısı olan Yahudi mühtedi *Mustafa Feyzi Efendi*'nin torunu ve müderris Ahmed Efendi'nin oğlu, kısa bir süre şeyhülislamlık görevinde de bulunan *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*'nin³ hekimbaşılığı döneminde yazılmıştır. Eser, hastalıktan koruma ve tedavi amacıyla Osmanlı Sarayı hekimleri tarafından hazırlanarak tecrübe edilen ve eserin baş tarafında ifade edildiğine göre beğenilen ilaç terkiplerinin kayıtlarından oluşmaktadır.

Milli Saraylar Kütüphanesi Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu'nda⁴ bulunan eserin muhtevası ve kaleme alınış biçimi incelendiğinde eserin bir

•••••

¹ Sâhib ve mâlik Sercerrâhîn-i hassa Mehmed Efendi, sene M. 1176 (1762), Cerrâhîn-i hassadan İbrahim İbiş Efendi ibn El-Hâc Ali Üsküdarî ibn Mustafa Çelebi Sene 1211 (1796) ve El-Fakîr İbrahim Efendi'ye ait mühürler.

² Hüve'l-mu'în Bismillahirrahmanirrahim, *fihî şifâun li'n-nâsi* (Nahl: 69) ve *yeşfi sudûre kavmin mü'minîn*.(Tevbe:14) (Yardım eden O'dur, Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. "Onda insanlar için şifa vardır" "ve iman eden topluluğun kalplerine ferahlık verir.") Sâbikâ Seretibbâ-ı sultânî merhûm ve mağfûrun-leh Hayatizâde Mehmed Emin Efendi hazretlerinin zaman-ı riyâsetlerinde Dâire-i Hümâyun için dâ'-i tedbîr eylediği mu'âlecât-ı mücerrebe ve müstahsineleridir ki ber-vech-i âtî zikrolunur.

³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-emin-efendi-hayatizade>

⁴ TBMM Milli Saraylar Kütüphanesi Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu içinde "Çeşitli bitkilerden ilaç yapımını anlatan yazma eserdir." açıklaması ile "Sağlık" ve "Alternatif Tıp" tasnifleri arasında 3810 numarası ile yer almaktadır. . <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2288?show=full>

teelif olmadığı, Osmanlı sarayı şifahane ve eczanelerinde farklı zamanlarda hekimbaşların gözetiminde padişah, şehzadeler, hanım sultanlar, kadın efendiler, harem ve diğer saray mensuplarıyla sadrazam, şeyhülislam ve darüssade ağaları gibi önemli devlet adamları için hazırlanan ilaç terkiplerinin (reçetelerin) kaydedildiği el yazması bir defterden ibaret olduğu anlaşılmıştır.⁵

Kanaatimizce telif olmaması esere, kıymetini azaltan değil tam tersine yükselten bir hususiyet kazandırmıştır, çünkü muhtevası sadece teorik bilgiden ibaret değildir. Eser, sarayın şifahane ve eczanesinde, dönemin sağlık alanındaki en bilgili ve yetkili kişisi olan hekimbaşının gözetiminde, devrin en önemli ve muktedir kişileri olan padişah, ailesi, harem halkı ve devlet ricali için hazırlanmış ve uygulanmış ilaç kayıtlarından oluşmaktadır. Sarayda tıp alanında meydana gelen bilgi birikimi bu defter vasıtasıyla resmi ve güvenilir bir yerde muhafaza edilmiştir.

Eser; kullanılan yazı türü ve hattı itibarıyla fiziki olarak iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konu ve terkip başlıkları büyük çoğunlukla kırmızı mürekkeple, ikinci bölümde ise aynı renk mürekkeple ancak tek satır olarak yazılmıştır. İlk bölüm ağırlıklı olarak nesih, ikinci bölüm talik hattı ile kaleme alınmıştır. Lake cildin çerçeve süsü, ön ve arka kapakta işlenen köşebentler altın yaldızla boyalı bitki motiflerinden oluşuyor. Cildin ortasında Edirnekâri üslupta çalışılmış bir çiçek demeti bulunuyor. Kahverengi deri olan cildin ebadı 18x29; sayfalar 17x28 ebatlarındadır. Kâğıdı filigransız sayfaların satır sayısı düzensiz ve değişkendir.

Bir müellif veya müstensihin kaleminden çıkmadığı ve tek nüsha olduğu düşünülen eserde; farklı lehçe ve aksan telaffuzlarına göre yazılan kelimelere, aynı kelimenin farklı şekillerde ve sıklıkla yanlış imla ile yazılışlarına da rastlanmaktadır.⁶ Tabiatıyla bu durum beraberinde okuma, anlama ve

.....

⁵ Bu önemli eserin şu ana kadar fark edilmemesinin sebebi de telif olmamasıyla izah edilebilir.

⁶ Örneğin varak 2b'de yıkanmış lacivet anlamındaki لا جورء مغسول (Laciverd-i mağsül) kelimesi Osmanlıca imlasına aykırı olarak لا جورء مسغول (Lajiverd-i mesğul) şeklinde 39b'de "tatlı" kelimesi طاطل, "çam sakızı" kelimesi چام صافطی bazen جام صاقزی şekillerinde, zerdeçav kelimesi peltek ze harfiyle جاورء ذرد şeklinde, 40a'da Türkçe olan ayılmak keli-

transkripsiyonda bir takım zorluklar getirmiştir. Eserin en doğru ve anlaşılır şekilde okuyucunun istifadesine sunulması için bütün çabamızı ortaya koymamıza rağmen az da olsa okunamayan, doğru okunduğundan emin olunamayan kelimeler vardır, muhtemelen yanlış okunanlara da tesadüf edilecektir. Yanlış imla dolayısıyla Latin dillerinden geçen bazı drog ve terkip adlarının okunmasında da zorluklarla karşılaşmıştır.

Eserin orijinalinde yanlış yazıldığı düşünülen sözcüklerin doğrusu yanına köşeli parantez içinde yazılmış, okunamayan sözcüklerin yerine parantez içinde üç nokta (...), doğru okunduğundan emin olunamayan sözcüklerin sonuna soru işareti (?) konulmuş, indeks bölümünde ayrıca parantez içinde Arap harfleriyle yazılışları verilmiştir.

Eserin Muhtevası

Eserin muhtevasını açıklayan başlık kısmında “sarayda tecrübe edilip beğenilen tedaviler” olarak ifade edilen ilaç terkiplerinin, o günün sağlık bilgisi ve anlayışına göre, kötü sonuçlar doğuracak zararlı veya etkisiz karışımların ve deney niteliğinde tarif ve uygulamaların kaydedilmesi düşünülemez. Bu açıdan eserin ehemmiyeti tartışmazdır.

Eserde yer alan bazı kayıtlar ve düşülen tarihler 60 yıllık bir tarih aralığına tekabül etse de kendisine reçete yazılan padişah, şehzade ve diğer saray mensuplarının yaşadığı dönemler göz önünde bulundurulduğunda bu sürenin daha uzun olduğu görülecektir.

Osmanlı saray hayatını anlatan eserlerde; padişahların hususi tabibi olan ve padişahlar tarafından hürmet edilen hekimbaşların, yanlarında başlala olduğu halde, padişah ve ailesinin ilaçlarını eczacıya tarif ettirerek yaptır-

mesi ayın harfiyle عايلمق şeklinde, tuz kelimesi za harfiyle توظ şeklinde, 40b'de menekşe çiçeği kelimesi ملكشه چيچكي (melekşe çiçeği) şeklinde, 41a'da seretibbâ kelimesinde elif yerine ayn hafiyle سرعطاء şeklinde 42b'de amasya eriği kelimesi ayın harfleriyle عامصيه şeklinde 44b astar kelimesi ayın ve sad harfiyle عاصطار şeklinde, 45a'da fincan bazen فلجان şeklinde, Arapça “ekme” anlamındaki زرع kelimesi Türkçede telaffuz edildiği gibi ayın harfi ihmal edilerek geçtiği her yerde زر (zer) şeklinde, بواسير (bevâsir) kelimesi بواصر (bevâsır) şeklinde yazılmıştır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak bu kadarı da eserin imlası hakkında bir fikir vermektedir.

dıkları, hazırlanan macun, merhem ve şurubun şişe veya kâselere konulup ağızlarının mühürlenerek padişaha takdim edildiği anlatılır.⁷

Eser sadece padişah ve ailesi için değil bütün saray mensupları ve saray dışındaki halk için çeşitli ağrılara, yaralara, şişlere, nezle, ishal, frengi, basur, öksürük, nefes darlığı, sıtma, eklem ağrıları, mide, diş ve diş etleri rahatsızlıkları ve göz ağrısı gibi çeşitli hastalıkların önlenmesi ve tedavisinde kullanılmak üzere hazırlanan macunlar, ferahlatıcı şerbetler, müşhil şerbetler, emilecek ilaçlar, sıtma ve hummâlarda kullanılan sular, ihtikanlar (tenkiyeler), haplar, kurslar, damıtık sular, matbuhlar, (bir sıvı içinde kaynatılarak hazırlanan ilaçlar) toz ilaçlar, gargaralar ve mazmazalar, merhemler, yağlar, ruhlar, iksirler, lapalar, yakılar, tüsüleri, yara yıkamak için ve ilaç olarak kullanılan sular, kabız ediciler (astrenjan ilaçlar) ve sair terkiplerin yer aldığı bir tür akrabâzîn⁸ hüviyetindedir. Eserde muhteva bakımından klasik bir tıp yazmasında olduğu gibi sistematik bir konu tasnifi ve işleyişinden bahsedilemezse de muayyen hastalıklara yönelik ilaç terkipleri bir araya getirilmiş, genel olarak macunlar, şerbetler, ihtikânlar (tenkiyeler), haplar, matbûhlar (bir sıvı içinde kaynatılarak hazırlanmış ilaçlar), sefûflar (toz ilaçlar), yağlar, merhemler, lapalar, yakılar, gargara ve mazmazalar, sular, la'ûklar (yalanacak ilaçlar), iksirler, kurslar şeklinde başlıklar kullanılarak ilaç şekilleri bakımından bir sınıflandırma yapılmıştır.

Hem koruyucu, hem güçlendirici, hem de tedavi edici ilaç olarak kullanılan Osmanlı sarayının vazgeçilmezi macunlar eserin önemli bir bölümünü teşkil etmektedirler. Faslı Ma'acîn (Macunlar Bölümü) ile başlayan eser, padişaktan en küçük saray mensubuna kadar gerek kişiye özel gerekse genel için içerdiği droglar ve dozajları belirtilerek tarifi verilmiş yüzün üzerinde macun terkitabini ihtiva etmektedir. Macunları; *Macun-ı Diyardun*, *Macun-ı Mülûkî*, *Bali Paşa Macunu* gibi terkip sahibinin ismiyle anılan macunlar; sandal, öd, kırmız, misk, inci, kınakına, andız gibi ismini terkitabindeki bir eczadan alan macunlar; hemoroit, silsülbevl (idrarın istemsiz akması), nezle, sıtma gibi kullanıldığı hastalık adıyla anılan macunlar; müşhil ve kabız

⁷ İlber Ortaylı, Osmanlı Sarayında Hayat, ayrıca bkz. Turhan Baytop, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul 2001

⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/akrabazin>

edici macunlar, *kuvvat macunu* olarak da bilinen bedene güç veren, iştah açıcı, meni ve şehvet artırıcı, güçlendirici ve ferahlatıcı macunlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

İçerdiği drog sayısı, türü ve miktarları farklı olmak üzere eserde aynı isimle “diğer” veya “ahar” denilerek birden çok benzer ilaç terkibine yer verilmiştir. Örneğin: “*Macun-ı Diyardun*” adıyla altı, “*Macun-ı Terya Sandal*” adıyla beş, “*Macun-ı Kinakına*” adıyla beş, “*Macun-ı Kırmız*” adıyla beş, “*Macun-ı Diyasento*” adıyla dört, “*Macun-ı Cüvâriş-i úd*” adıyla dört adet macun terkiibi; “*Macun-ı Mukavvî*” adıyla on bir adet güçlendirici macun, “*Macun-ı Müshil*” başlığıyla dokuz adet müshil macunu terkiibi; “*Matbûh-ı Ahar*” başlığı altında bir sıvı içine konularak kaynatılmış veya haşlanmış yirmi altı adet ilaç terkiibi, “*Envâ-ı İhtikânlar Beyânında Devletlüye Yapılan*” başlığı altında on adet tenkiye terkiibi, “*Müşhil Şerbetler Beyân Olunur*” başlığı altında on beş adet müshil şerbeti terkiibi, altı adet çöpçînî macunu terkiibi, beş adet müshil tozu terkiibi, “*Matbûh-ı İdrâr-ı Hayz*” başlığı altında beş adet hayız söktürücü terkip, beş adet şahtere hapı, üç adet güçlendirici hap, üç adet kükyâ hapı, iki adet sıtma hapı terkiibi kaydedilmiştir.

Merhem-i Bâselikûn, Kurs-ı Tabâşîr, Macun-ı Berş, Dînâr Şerbeti ve Merhem-i Mısırî gibi bazı ilaç terkipleri ve macunların yanına hazırlandıkları yerler ve tarihleri de kaydedilmiştir. Mesela: (Üsküdar) *Valide-i Atik*'de tertip edilen macun terkipleri⁹, 1762 yılında yapılan *Misk Macunu*, 1764 yılında yapılan *Macun-ı Cüvâriş-i úd*, *Macun-ı Kırmız*, *Macun-ı Tabuse*, *Macun-ı Müfferih-i Mülûkî*, *Macun-ı Diyardun*¹⁰ ve 1765 yılında Nevruz-ı Sultaniye'de¹¹ yapılan macunlar; *Macun-ı Hâkânî* adlı bir terkiibin içindeki bitki ve droglar sayıldıktan sonra 1757 senesinde Mekke-i Mükerrreme'de, ziyade tadil etmek için terkiibe başka eczalar ilave edildiği kaydedilmiştir.¹² Fransızların Mısır'ı işgal etmesi üzerine yapılan sefer hazırlığı tarihine denk gelen 1798 Haziranında Ordu-yı Hümayun için yapılan merhemler de kaydedilmiş-

●●●●●●●●●●

⁹ 47a

¹⁰ 4b

¹¹ 4a

¹² 89a

Eserin ilk terkibiyle birlikte yedi terkipte yer alan *Diktamo* ve *Diktamo Giriti* (Diktamos, Dittany of Crete, Origanum Dictamnus) Girit'in dağlarında doğal olarak yetişen, kekik ailesine ait günümüzde az bilinen bir bitkidir.

On beş terkipte ecza olarak yer alan *Sassafras* (Sassafras albidum) yaprakları kurutulup toz halinde getirilerek baharat olarak kullanılan defnegiller familyasından bir ağaçtır. Biri Amerika kıtasında diğeri Uzakdoğu'da bulunan iki türü vardır.

Nezle için yapılan bir macun ile Sultan Mahmud için hazırlanan *kara yağ* terkiplerinde kullanılan *Sisalyus*, Hayatizade'nin tenzusu ile kuvvet ve çöpçînî macunu terkinde kullanılan *bistorta*, yaklaşık otuz terkipte kullanılan, "krem tartar" şarap tortusundan elde edilen *kremo tartar*, birçok macun ile matbuh, iksir ve gargara terkiplerinde kullanılan, Güney Amerika ve Orta Amerika'nın kıyı bölgelerinde yetişen bir ağaç türü olan *Palo santo*, Padişah için yapılan bir macunun terkinde kullanılan ve Türkçe Şevketibostan ve bostanoto olarak isimlendirilen *Karde santo* [cardo santo], *İngiltere Pehlivan Yakısı* terkinde kullanılan ve bazı kozalaklı ağaçların tabii reçinelerinden elde edilen *Burgonya zifti* gibi yabancı kökenli droglara rastlamak da mümkündür.

Eserde, çoğunlukla Yunanca ve İtalyanca olmak üzere, genel olarak Frenkçe tabiriyle ifade edilen Batı dillerindeki drog isimleri ile Frenk tabip ve cerrahların ismiyle anılan drog ve terkipler de yer almaktadır. Mesela, *Betonika* (*Betonica officinalis*)¹⁸ isimli bitki nezle¹⁹ ve mideye kuvvet vermek için²⁰ yapılan iki toz ilacın terkipleri ile bir kehribar hapi²¹ terkinde kullanılmış, taze betonika yaprağı, usâresi ve şeker ile yapılan başka bir terkinin; dimağa kuvvet verdiği, tıkanıklıkları açtığı ve tıkanıklıktan kaynaklanan hastalıklara faydalı olduğu belirtilmiştir.²² "*Diyasento Macunu*" terkinde kullanılan *Pentafilyun* (Beşparmak) kökü, kısacık mahmud otu, dalak otu, yer

••••••••••

¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Betonica_officinalis

¹⁹ 75b

²⁰ 88a

²¹ 84a

²² 82a

palamudu adlarıyla da bilinen *Kemaderiyus*, yer çamı, harp tutan, meşecik ve kestane isimleri de olan *Kemafitus*, çoğunluğu şerbet olmak üzere yaklaşık on beş terkipte kullanılan *eftimon* gibi ismi Yunanca kökenli drog ve bitkiler de kullanılmıştır.

İlaçların Yapımı ve Uygulanışıyla İlgili Ayrıntılı Bilgiler ve Uyarılar

Eserde bir terkinin içinde yer alan drog ve bitkilerin isim ve dozajları belirtildikten sonra bazen hazırlanışı, kullanma şekli, faydaları ve tecrübe edildiğine dair ayrıntılı bilgiler verilmiş, daha geniş bir şekilde ele alınarak önemli görülen bazı konulara dikkat çekilmiştir:

Örneğin bir *müşhil macunu* şöyle tarif edilmiştir: “Yüz adet amasya eriği, eriyinceye kadar kaynatılıp kıl elekten geçirildikten sonra yirmi dirhem menekşe çiçeği ile tekrar pişirilir. On sekizer dirhem hıyârşenbe balı ve demirhindi balı ile kıvam buluna kadar pişirilir, daha sonra ateşten indirilip üzerine dövülmüş eczalardan üçer dirhem beyaz sandal, kırmızı sandal ve tabaşır, sekiz dirhem çin ravendi, ikişer dirhem tarçın, anberbâris tohumu, meyan balı ve kitre zamkı, 1 dirhem dörtlü tohum, dörder dirhem sakız gülü ve menekşe çiçeği ve üç dirhem semizotu tohumu ekilir, yeteri kadar şeker ile macun yapılarak gerektiğinde kullanılır.”²³

Keza; “*Şeyh Paşazade*’nin otuz sene müptela olduğu hemoroitten bir kâmilin Acem’den getirdiği terkip sayesinde kurtulduğu, terkibi kullanan kişinin ömrünün sonuna kadar bir daha bu hastalığa yakalanmayacağı;²⁴ belden aşağı olan ağrılar için: turpun rendelenip taze tereyağıyla lapa yapılarak ağrıyan yere sıcak olarak sürülmesinin faydalı olduğu, kötürüm dahi olsa şifa bulacağı ve tecrübe edildiği” bilgilerine yer verilmiştir.²⁵

“*Evrâm ve Sıracâ ve Katı Şişleri Dağıtmak İçin Zincifre Yakılar Beyânındadır*”²⁶

●●●●●●●●●●

²³ 6a

²⁴ 34b

²⁵ 74a

²⁶ 27b

başlığı altında; veremler (şişlikler), sıraca²⁷ ve katı şişleri dağıtmak için kullanılan zincifre²⁸ yakı terkipleri bir araya getirilmiştir.

Hazım için yapılan bir toz terkbine; “*bu öyle bir toz ilaçtır ki, yemeği tez hazmettir, yemekten önce ve sonra, su içmeden önce ve sonra kullanılır. Faydasının nihâyeti yoktur; benze ve cimaya kuvvet verir ve semirtir*” açıklaması yapılmıştır.²⁹

Cerrahların pelesengi (*belesânü'l-cerrâhîn*) ismi verilen bir merhem; bütün yaralara az günde “*Süleymanî merhemi*” mesabesinde olduğu, yirmi dört saatte kesilmiş yaraları iyileştirdiği, az bilinen sırlardan olarak, yaralara tavuk tüyüyle, çukur yaralara tiftikle sürüldüğü, daha sonra düzenlenip yaralara uygulandığı, derin yaralara fitille konulup sıkıca bağlandığı ve üç gün sonra açıldığı, yarayı tamamen iyileştirip giderdiği bilgisi paylaşılmıştır.³⁰

Birçok terkbın içinde tıbbî bir ecza olarak kullanılan **laciverd** taşının yakılması, yıkanması ve terbiye edilmesi ile ilgili olarak; “*laciverdi bir defa ateşte yaktıktan sonra suyu değiştirilir, üç defe bu şekilde tekrar edilir sonra dövülüp yirmi dört saat limon suyunda bekletilir, aynı işlem üç defa tekrar edilir*” diye tarif edilmiştir. Lacivedin, içinde yıkandığı suyun Latin cerrahlar tarafından makbul ve muteber görülerek övüldüğü ve saklanan sırlardan olduğu aktarılmıştır.³¹

Ağrı ve sızılara tecrübe edilmiş mübarek yağ isimli ilacın; baş ağrısını kestığı, kulunca iyice sürüldüğünde bir daha görülmeyeceği, 40-50 yıllık ağrılara faydalı ve hekimler arasında “*böyle faydalı bir yağ olmaz*” açıklamasından sonra terkbın içeriği verilmiştir.³²

Terkipleri Kullanma Miktarı ve Şekilleri

Hazırlanan terkiplerin (reçetelerin) sonunda terkbın keyfiyetine göre kullanma miktarı genel olarak dirhem, miskal, denk, bakla, ceviz, hindistan

•••••

²⁷ Daha ziyade çocuklarda ve gençlerde görülen, boyun ve koltuk altlarındaki lenf bezlerinde iltihaplanmalara ve akıntılı yaralara yol açan bir çeşit verem (Kubbe Altı)

²⁸ Cıva ile kurşunun karışımından oluşan kırmızı boya, sülüğün. (Kamus-ı Türkî)

²⁹ 88b

³⁰ 20b ve 21a

³¹ 30b

³² 33b

cevizi, cevz-i bevvâ, fülful, kabuklu veya kabuksuz fındık, nohut, dâne, çekirdek, hurma çekirdeği, buğday tanesi, fincan, gülbeşeker kaşığı katre (damla) gibi ölçü ve tartılar ile ifade edilirken kullanma şekli ve zamanı da ale'r-rîk (aç karnına), uykudan önce ve sonra, gece yatarken, yemekten önce ve sonra, sabah, akşam, öğlen, ikindi veya saat olarak ifade edilmiş; eğer terkip bir içecekten ibaret ise kahve gibi sıcak veya soğuk olarak içilmesi şeklinde tarif edilmiştir.

Terkip, merhem, yağ ve lapa gibi haricen sürülecek bir ilaç ise; yaranın durumuna ve cinsine göre, baş, kulak, burun gibi bulunduğu organa, yaranın yeni ve eski oluşuna göre; kurutucu ve iyileştirici, temizleyici ve et bitirici olarak, sert ve katı şişlere, uyuz ve frengi yaralarına, ateş yanığına, akan kanı durdurmak, kurşun ve kemik çıkarmak, nezle, baş ağrısı ve uyku getirmek için kullanılması, örneğin çıbanlara akçe miktarı ve yara zehirli ise tiftik ile uygulanması önerilmiştir.

Terkiplerde yer alan bitkisel, hayvansal ve madensel drogların kullanılma oranları, terkip içindeki dağılım ve dozajlarının hangi formülasyon esaslarına göre belirlendiği gibi konuları, eser üzerinde yapılacak detaylı bilimsel araştırmalar ortaya çıkaracaktır. Eserin, arge çalışması yapan araştırmacı ve ilaç firmalarının ilgisini çekeceği düşünülmektedir.

Eserde İsmi Geçen Kaynak Şahıslar ve Terkipleri

Eserin muhtevasını açıklayan başlıkta, her ne kadar sadece hekimbaşı *Hayatizade Mehmed Emin Efendi*'nin ismi zikredilmiş olsa da, eserin muhtevası tetkik edildiğinde, ondan önce, ondan sonra ve onunla aynı dönemde yaşamış birçok hekim, cerrah ve eczacıdan alıntılar yapıldığı, onların adına nisbet edilen pek çok terkibe yer verildiği ve atıflar yapılarak çok sayıda kaynak şahıstan söz edildiği görülecektir.

Örneğin eserde; *Hekimbaşı Hayatizade Mehmed Emin Efendi*³³'nin

.....

³³ Osmanlı Arşivi'nde; Sadrazamın maiyetindeki Ordu-yı Hümayun hekimbaşısı Mehmed Emin Efendi'nin harcırah ve ilaç ücretinin, umur-ı seferiye tertibinden ödenmesine (BOA, AE.SSLM.III, 195/11728) Macunhane'de yapılan imalatın vaktinde yetiştirilmesi için seretibbâ-ı hassa efendi ile hacedan-ı divan-ı hümayundan Mehmed Emin

bizzat kendisine nisbet edilen Hayatizade³⁴'nin tenzû³⁵ terkipleri³⁶, ipek şarâbi³⁷, “kendisi için yaptığı içecek”³⁸, hulâsa³⁹, toz merhem⁴⁰ ve sıtma hapları⁴¹ terkipleri;

III. Selim ve II. Mahmud devri hekimbaşlarından *Seretibbâ-ı Hassa Behçet Efendi*'nin merak hastalığı için yaptığı ihtikân terkiibi⁴²;

Cerrâh Babadağı'nin etkisini son derece çabuk gösteren, et bitirici, yaraları az günde ve süratle iyileştiren yara merhemi⁴³;

Calinus'tan yaraların üzerine ekilmek üzere kullanılan iki toz terkiibi⁴⁴;

Kasımpaşalı Cerrâhbaşı Mehmed Efendi'nin, frengi için yaptığı toz terkiibi⁴⁵;

Hatayî adlı bir hekimin şişlere sürülmek üzere kendi adıyla anılan tenzû terkiibi⁴⁶;

Hekimbaşı Mehmed Said Efendi'nin hayız kanını kesmek için yaptığı

.....

Efendi ve İbrahim Ağa uhdelerinde olan Macunhane-i Berş -i Rahiki Mukataası taksitlerinin ödenmesine dair (BOA, AE.SABH.I, 236/15737) belgeler tespit edilmiştir.

³⁴ Burada ismi geçen Hayatizade'nin, daha çok meşhur olan Mehmed Emin Efendi'nin dedesi Mustafa Fevzi Efendi olma ihtimali de vardır.

³⁵ Hayatizade'nin tıp alanındaki başarılarından biri de tenzû kursları terkiibindeki acı maddelerin birkaçını çıkarıp yerine koyduğu bazı maddelerle rengi hoş ve tadı güzel tenzular elde etmiş olmasıdır. Bu kurslar faydalı ve lezzetli olduğu için Osmanlı toplumunda çok revaç bulmuştur. Ayrıca her yıl hekimbaşı tarafından hazırlanan macunu Rûmî 9 Mart'ta padişaha, ailesine ve devlet büyüklerine sunma usulünü ilk başlatanın Hayatizade olduğu söylenmektedir. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayatizade-mustafa-feyzi>

³⁶ 8a

³⁷ 11b

³⁸ 18b

³⁹ 20a

⁴⁰ 28a

⁴¹ 34b

⁴² 16a

⁴³ 23a

⁴⁴ 25b

⁴⁵ 25b

⁴⁶ 25b

toz ilaç⁴⁷ ve karınca yuvası tabir edilen, yaralara kullanılan merhem⁴⁸ terkipleri;

II. Mustafa döneminde hekimbaşı olan **Nuh Efendi**'nin tenzu kurs terkipleri⁴⁹ ve uyuz merhemi⁵⁰;

Tophaneli Hüseyin Hacı Mehmed Efendi'nin saç ve sakal boyası olarak kullanılan terkiibi⁵¹;

Cin Hacı Mehmed Efendi'nin şişler için yaptığı yağ terkiibi⁵²;

Üsküdarî Cerrâhzade İbrahim Efendi'nin yakı,⁵³ “habb-ı Lokmani”⁵⁴ ve kulunç için tenkiye⁵⁵ terkipleri;

Ali Tahir Efendi'nin hazırladığı lapa, kemik onarımı ve iyileşmesi için yaptığı toz ilaç ve yakı terkipleri⁵⁶;

Zaro adlı yabancı bir tabipten bayıltma ve ayıltma terkipleri⁵⁷;

Seretibbâ-i hassa Numan Efendi'nin süddeleri⁵⁸ açmak ve merak hastalığı için yaptığı hap terkiibi⁵⁹;

Saray hekimleri arasında yer alan ve 1758 tarihinde hekimbaşı olan **Kâtibzâde Mehmed Refi Efendi**'nin⁶⁰ süddeleri açmak için yaptığı hap terkiibi⁶¹;

.....

⁴⁷ 30a

⁴⁸ 41b

⁴⁹ 8a

⁵⁰ 33b

⁵¹ 37b

⁵² 37b

⁵³ 38b

⁵⁴ 39b

⁵⁵ 42a

⁵⁶ 40a

⁵⁷ 40a

⁵⁸ Vücudun bazı organları ile teneffüs etmesi ve ter çıkarmasına yarayan cilt üzerindeki gözeneklerdeki tıkanıklıklar (Lugat-ı Remzi)

⁵⁹ 41b

⁶⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/katibzade-mehmed-refi>

⁶¹ 83b

Tabip Ahmed Efendi'nin Anber hâpı terkihi⁶²;

III. Mustafa döneminde ordu hekimbaşılığı ve I. Abdülhamid döneminde sertabiblik görevlerinde bulunan **Gevrekzade Hasan Efendi**'nin⁶³ Adasogani toz ilaç terkihi⁶⁴;

Harem için **Halebî Efendi** marifetiyle hazırlanan bir la'ûkun (emilecek ilacın)⁶⁵ terkihi yer almaktadır.

Eserde yer alan bazı terkiplerin hazırlanmasında, sadece sarayda çalışan hekim ve eczacıların değil, dönemin revaçta olduğu düşünülen yerli ve yabancı birçok hekim ve eserinin katkısı olduğu görülmekte, bazı tıp kitaplarından yapılan nakiller saray dışındaki tecrübeden de istifade edildiğini göstermektedir:

Örneğin **Gâyetü'l-Beyân**⁶⁶ adlı eserden bir merhem terkihi⁶⁷,

Nikola adındaki bir tabipten bütün mizaçları ishal eden (boşaltan), vesvese, cinnet geçirme ve sevdadan kaynaklanan hastalıklara faydalı ve ferahlatıcı, dimağ hastalıklarına “*bundan ala deva olmaz*” denilen, unutkanlığı gideren ve hafızayı artıran, bütün iç ve dış hassalara kuvvet veren *habb-ı arabî* adlı bir terkip⁶⁸;

Besim Pehlivan'dan yakı ve merhem terkihi⁶⁹;

Frenk tabiplerden **Yoyo** adlı bir hekimden sinir kuruluşuna (sinir hasarına) karşı kullanılan merhem terkihi⁷⁰;

●●●●●●●●●●

⁶² 44a

⁶³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-efendi-gevrekzade>

⁶⁴ 47a

⁶⁵ 60b

⁶⁶ Salih b.Nasrullah'ın Sultan IV. Mehmed'e ithaf ettiği Gâyetü'l-Beyân fi Tedbîr-i Bedeni'l-İnsân adlı eseri olmalı.

⁶⁷ 38a

⁶⁸ 79a

⁶⁹ 41b

⁷⁰ 41b

Maykıl adlı kişinin tıkanıkları açıcı içecek tarifi⁷¹;

Maykılzade'nin verdiği acı içecek⁷²;

Cerrâh-ı Hassa Mustafa Efendi Mecmuasından alınan *Kasım Paşa* isimli toz ilaç terkihi⁷³; İshal için *Seyyid Kırmî Efendi*'den hap⁷⁴;

Eski ve yeni yaralarla bıçak yaraları için *Pazarcıklı Hekim*'den yaki⁷⁵;

Andon uşağından nakledilen bir terkip⁷⁶;

Öksürük için *Kobiz Hekim*'den harem ağası için yaptığı bir terkip⁷⁷;

Eyüb Efendi adlı bir hekime nisbet edilen tenkiye terkihi⁷⁸;

Ali Efendi adlı bir hekimden saparna terkihi⁷⁹ alınmıştır.

Bazı konularda dönemin tıp kaynaklarına müracaat edilmiş, mesela pelin tuzunun çıkarılması hususunda *akrabazın kitaplarına* bakılması önerilmiş⁸⁰, isim verilmeden *bazı akrabazın kitaplarından* çeşitli terkipler nakledilmiş⁸¹, bir takım eczalarla ilgili "*hükemâ-ı mütekaddimîn kitâblarında tuz ruhu dedikleri edviyedendir*"⁸² şeklinde atıflar yapılmıştır.

1820 tarihli ve *Mehmed Salih* mühürlü bir kayıttan bazı müferrih, muteber macun ve damıtık su terkiplerinin Avrupalı tabipler arasında güvenilir ve makbul sayılan *Kaplo*⁸³ adlı bir müelliften Türkçeye çevrilip tecrübe

●●●●●●●●●●

⁷¹ 67b

⁷² 87b

⁷³ 42b

⁷⁴ 36b

⁷⁵ 37a

⁷⁶ 40b

⁷⁷ 38b

⁷⁸ 42a

⁷⁹ 40b

⁸⁰ 44b

⁸¹ 47b

⁸² 44b

⁸³ Gerek bu okuyuş esas alınarak gerekse "Fablo" şeklinde de okunabilme ihtimaline göre yaptığımız araştırmalarda böyle bir tabip ismine tesadüf edilmemiştir.

edilerek aynıyla yazıldığı ifade edilmekle⁸⁴ beraber takip eden sayfaların boş olması söz konusu tercümenin yapılmadığını göstermektedir.

Padişah, Şehzade, Sadrazam ve Hanım Sultanlar İçin Hazırlanan Bazı İlaç Terkipleri

Eserde isimleri geçen padişah, şehzade, harem sultanlar ve diğer saray mensuplarının hangi hastalıktan mustarip oldukları, hangi merhem ve ilaçları kullandıkları, hangi macun ve şerbetlerden hoşlandıkları gibi bilgiler de vardır.

Örneğin; “*şevketlü efendimize*” ibaresinden bizzat dönemin padişahı için hazırlanmış anlaşılan elliden fazla ilaç terkipleri yer almaktadır.

“*Şevketlü İçin Olan Matbûh*” başlığı altında padişah için bir içecek⁸⁵; “*Şevketlü İçin Diş Kanına Yapılan Sefûf*” adıyla dişeti kanını kesen bir toz ilaç⁸⁶, padişahın parmağında görülen bir yaraya sürmesi için *karaman toparlağına bakire sütü konularak*⁸⁷ yapılan bir merhem, “*Şevketlü Efendimize Yağ*” başlığı ile *iki dirhem yasemin yağına yeterli miktarda tortu yağı ve yumurta yağı ilave edilerek rayihası güzel olsun diye birkaç damla çiçek yağının damlatılıp kutuya konulduğu ve mübarek yed-i hümayûnlarına dizginden [dizinden] benleşen mahalle gece yatarken süreceklere*⁸⁸ başka bir merhem ve *Şevketlü Efendimize Nezle İçin Buhûr*⁸⁹ başlığı ile bir tütsü terkipleri hazırlanmıştır.

Mesela; “*Şevketlü Efendimiz Hazretlerine Mi‘de Yakası*” diye bizzat padişah için hazırlanan yaki terkipleri için kullanılan yağlar ve miktarları verildikten sonra yapılışı ile ilgili olarak da; *yağlar balmumu ve ladin ile yumuşak ateşte çözülüp daha sonra merzencûş, nane, afsentin ve papatya dövülüp elekten geçirildikten sonra ilave edilerek Molla İsmail eliyle padişaha gönderildiğine dair*⁹⁰ not düşülmüştür.

●●●●●●●●●●

⁸⁴ 48b

⁸⁵ 17b

⁸⁶ 28b

⁸⁷ 58b

⁸⁸ 65b

⁸⁹ 60b

⁹⁰ 54b

Padişah için yapılan bir papatya yağı terkinin nasıl ve kimin vasıtasıyla gönderildiği, kullanma şekli ve zamanı, terkin içeriği ve hazırlanışına dair bilgiler yanında ayrıca çocuklar için de göbeklerine uygulanmak suretiyle kullanılabilceğine dair ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir:

Papatya Yağı: *Bir Hurka-i şerif şişesine⁹¹ güneşte yapılan papatya yağı konulup yine Cerrâh Anton'a teslim edilmiştir ki, efendimizin ikindiye yakın saray-ı hümayûna gittiklerinde birlikte götürüp saray-ı hümayûnda iki üç tane yumurtanın sarısı papatya yağında kiğane⁹² gibi pişirilip daha sonra bu toz ilaç üzerine ekilip mi'deleri üzerine konulmak üzere planlanıp gönderilmiştir. Masumlara dahi göbeğe konularak kullanılır⁹³.*

“Macun-ı müfferih-i bi-nazır” başlığı ile önceki padişah *Sultan Ahmed Han* için yapılan ferahlatıcı bir macun terkihi de kaydedilmiştir⁹⁴.

Sadrazam için “*haşhaş-ı etibbâ*” adlı terkinin pişirildikten sonra yarım okka peynir şekeri ile revak şerbeti, sıcak hindibâ suyunda haşlanıp kudret helvası ile yapılan müşhil şerbeti ve yalanacak ilaç terkipleri yapılmıştır⁹⁵.

Eserde; bir sefer sırasında *Bali Paşa'nın Sultan Selim Han-ı Gazi* (Yavuz Sultan Selim 1512-1520) için yaptığı bir macun terkinini⁹⁶;

Sultan Mustafa'ya yapılan bir matbuh,⁹⁷ sevdayı gidermek için yapılan toz ilaç⁹⁸, müşhil şerbeti⁹⁹, uyku için yapılan yağ¹⁰⁰ ve gece yatarken kullanmak üzere göğüs için yapılan terementi yağı¹⁰¹ terkiplerini;

●●●●●●●●●●

⁹¹ Eserde birkaç yerde açık bir şekilde yazılan “hurka-i şerif şişesi” o dönem için kullanılan bir tür şişe olmalıdır. Ancak ulaşabildiğimiz kaynaklarda böyle bir kullanıma tesadüf edilmemiştir.

⁹² Anadolu'da bir tür yumurta pişirme şeklidir.

⁹³ 55a

⁹⁴ 82b

⁹⁵ 11b

⁹⁶ 10b (Bu terkinin; bir sefer sırasında *Bali Paşa'nın* basur olan askerlere kesesinden çıkarp verdiği ve askerlerin iki kere yedikten sonra şifa bulmaları üzerine bir nüshasını yazmalarını rica etmeleri üzerine kendi el yazısıyla yazıp gönderdiği terkip olduğu belirtilmiştir.

⁹⁷ 17a

⁹⁸ 29a

⁹⁹ 57b

¹⁰⁰ 62b

¹⁰¹ 63a

Sultan Mehmed'e yapılan matbuh¹⁰², sabah yemeğinden bir saat önce yarım dirhem ve akşam yemeğinden bir saat önce kullanıp üzerine birlikte gönderilen sudan yarım fincan içmesi için yapılan toz ilaç¹⁰³, kahve gibi kullanmak üzere hazırlanan içeceğin yanında gönderilen panzehir¹⁰⁴ ve ağrı olan yerlere sürmesi için yapılan kâfûrlu ve afyonlu uyuşturucu yağ terkiplerini¹⁰⁵;

Sultan Ahmed'e sevda buhârını¹⁰⁶ önlemek için yemekten önce içmek üzere hazırlanan matbuh terkiplerini¹⁰⁷;

Sultan Mahmud'a yapılan kara yağ¹⁰⁸, diyasento macunu¹⁰⁹ ve kırmızı macunlarının terkipleri¹¹⁰;

Sultan Abdülhamid'e bir beyaz kemik kutuya aldığı miktar kadar sultanî hapın kâğıda sarılarak kullanmak üzere gönderildiği,¹¹¹ yeli çözmek için yemeklerden bir saat sonra kullanıp üzerine bir fincan papatya damıtığı içmek üzere hazırlanan karışımları¹¹²;

Sultan Bayezid'e göğsünde olan ağırlığı gidermek ve kanı temizlemek için sabah ve akşam menekşe mayasına karıştırıp kullanmak üzere yapılan toz ilaç,¹¹³ yara için yapılan merhem,¹¹⁴ kanı temizlemek için sabah aç karnına bir miskal ve gece yatarken bir miskal almak ve üzerine birlikte gönderilen

●●●●●●●●●●

¹⁰² 17a

¹⁰³ 58a

¹⁰⁴ 65a

¹⁰⁵ 65b

¹⁰⁶ Bu dönemde hastalıklar hıltlar nazariyesine bağlı olarak ifade edilirdi. Sevda hıltının buharlaşması bir hastalık sebebiydi.

¹⁰⁷ 80b

¹⁰⁸ 75b

¹⁰⁹ 76b

¹¹⁰ 80a, 88a

¹¹¹ 58a

¹¹² 76b

¹¹³ 56b

¹¹⁴ 57a

sudan kullanmak üzere yapılan toz ilaç,¹¹⁵ gülbeşekerle kullanmak üzere yapılan sıtma macunu,¹¹⁶ kuvvet macunu ve her kahve içtiğinde üzerine ekmesi için yapılan kuvvet tozu ilacı terkipleri¹¹⁷;

*Sultan Numan Efendi*¹¹⁸'ye hazırlanan matbuh,¹¹⁹ basur için yapılan hap¹²⁰ ve buğu,¹²¹ baş ağrısı için yapılan merhem,¹²² ateşte kızdırılıp ağrı olan yere yakı gibi uygulanan bez (kimâd)¹²³, ense çukurundan bel kemiğine kadar sürecekleri kehribar yağı¹²⁴, gargara¹²⁵, kulak ağrısı için yapılan buğu¹²⁶ sa-bah ve akşam kahve gibi sıcak olarak içmesi için yapılan kabız edici ilaç terkipleri;

Sultan III. Ahmed'in büyük kızı *Esmâ Sultan*'a yapılan matbuh¹²⁷, II. Mustafa'nın kızı *Ayşe Sultan* için hazırlanmış suyla içmek üzere dövülmüş yengeç gözü¹²⁸, III. Ahmed'in diğer kızı *Küçük Ayşe Sultan* için yapılan tenkiye¹²⁹, III. Ahmed'in diğer kızı *Saliha Sultan*'a ayağındaki ağrı için hazırlanan merhem¹³⁰, *Valide Sultan*'a ayaklarına kuvvet vermek ve gece yatarken diz

•••••

¹¹⁵ 57b

¹¹⁶ 63b

¹¹⁷ 64a

¹¹⁸ "Sultan Numan Efendimize" başlığı ile kendisine en çok terkip hazırlanan şehzadelerden Sultan III. Ahmed'in oğlu Sultan Numan (1723-1764) ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde; III. Mustafa'nın, kendisine sunulan bir arzın üzerine "Şehzade Sultan Numan hazretleri için hekimbaşı efendi tabipleri çağırıp meşveret edecektir. Allah şifalar ihsan eyleye, illeti sersâmdır, mühlik bir illettir, onda bir halası görülmüşdür; bu gece buhrân edememiş sübât dahi arz olmuş, böyle malum ola, benim illetim iyice def oldu" şeklinde kendi el yazısıyla yazdığı hattı (BOA, TS.MA.e, 709/46) tespit edilmiştir.

¹¹⁹ 17a

¹²⁰ 58b

¹²¹ 61a

¹²² 66a

¹²³ 66a

¹²⁴ 66b

¹²⁵ 67a

¹²⁶ 68b

¹²⁷ 17a

¹²⁸ 60a

¹²⁹ 68a

¹³⁰ 66a

kapaklarından topuklarına kadar olan bölgeye sürmesi için hazırlanan yağ¹³¹ ve *Büyük Hanımefendi*'ye yapılan hap terkipleri¹³² defterde kayıtlıdır.

Padişah Eşleri Başkadın, Kadınefendi ve İkballer İçin Hazırlanan Bazı İlaç Terkipleri

Başkadın'a, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Kadın ile İkinci İkbal'e matbuh¹³³, Baş İkbal'e yakı¹³⁴, sabah ve akşam yemekleri üzerine birer kaşık gülbeşeker yiyip üzerine kahve içmesi için toz ilaç¹³⁵, gece ve gündüz kahve gibi kullanmak üzere içecek¹³⁶, Beşinci Kadın'a müşhil şerbeti¹³⁷, Altıncı Kadın Küçüğüne skorbüt hastalığı için yakı ve safra hummâsı ateşini kesmek için gül rengi içecek¹³⁸, Üçüncü Kadın'a ağrı olan yerlere sürülmek üzere zakkum yağı¹³⁹, Başkadına'a ateş-pûr hastalığı için su, İkinci Kadın'a erik macunu¹⁴⁰ ve gargara¹⁴¹, Altıncı Kadın'a diş etlerine bastırması için toz ilaç¹⁴², "İffetli kadın efendimize yağdır" denilerek İkinci Kadın'a kullaklarına damlatılmak üzere yağ¹⁴³ ve mi'de yakısı¹⁴⁴ ve Üçüncü Kadın'a dilinde olan yara için toz ilaç terkipleri hazırlanmıştır.

¹³¹ 66a

¹³² 65b

¹³³ 18a

¹³⁴ 58a

¹³⁵ 70b

¹³⁶ 71a

¹³⁷ 56a

¹³⁸ 58a

¹³⁹ 61a

¹⁴⁰ 5b

¹⁴¹ 62a

¹⁴² 67b

¹⁴³ 70a

¹⁴⁴ 72b

Haremi İdare Eden Kalfalara

Çeşitli Rahatsızlıklar İçin Yapılan Bazı İlaç Terkipleri

Halise Kalfa'ya vücudundaki tıkanıklıkları açmak ve hayzı söktürmek için toz ilaç¹⁴⁵;

Şehnaz Kalfa'ya beraberinde gönderilen macun ile karıştırıp kullanmak üzere, sabah kahvaltısından bir saat ve akşam yemeğinden bir saat önce iştah açmak için toz ilaç¹⁴⁶ ve içecek¹⁴⁷;

Vecihî Kalfa'ya göğsü yumuşatmak ve hayzı söktürmek için beraberinde gönderilen macuna karıştırıp kullanmak ve üzerine gönderilen sudan içmek üzere toz ilaç ve macun¹⁴⁸;

Sadık Kalfa'ya nezle için yakı, içecek, la'uk (emilecek ilaç)¹⁴⁹ ve hafif müshil¹⁵⁰;

Hazinedar Kalfa'ya burun kanamasını kesmek için ilaç¹⁵¹ ve terletici¹⁵²;

Şirin Kalfa'ya kızamık için içecek¹⁵³;

*Dilhayat Kalfa*¹⁵⁴'ya nezle ve baş ağrısı için ilaç terkipleri yapılmıştır¹⁵⁵.

Diğer Saray Görevlileri İçin Hazırlanan İlaç Terkipleri

Padişahın elbise ve kürklerini taşımak, merasimlerde, alaylarda, savaşta yanında bulunmak gibi hizmetlerle görevli saray mensuplarından hünkâr

•••••

¹⁴⁵ 56a

¹⁴⁶ 59b

¹⁴⁷ 61b

¹⁴⁸ 63a

¹⁴⁹ 63b

¹⁵⁰ 64a

¹⁵¹ 68a

¹⁵² 69b

¹⁵³ 72a

¹⁵⁴ Dilhayat Kalfa: İlk Müslüman kadın bestecilerdendir. Aynı zamanda tambur çaldığı da bilinmektedir. Günümüze kadar gelen 13 bestesi vardır. Bazı kaynaklarda yüze yakın bestesi olduğu belirtilmektedir.

¹⁵⁵ 68a

